

Основні засоби творення гендерно маркованих фразеологічних одиниць Західного Полісся

Роботу виконано в Західнополіському ономастико-діалектологічному центрі ВНУ ім. Лесі Українки

У статті проаналізовано концептуалізацію “чоловіка” й “жінки” у фразеології Західного Полісся. Простежено спільність і відмінність у поведінці чоловіків і жінок у житті досліджуваного регіону.

Ключові слова: гендер, чоловік, жінка, фразема, Західне Полісся.

Мацюк З. С. Основные средства творения гендерно маркирующих фразеологических единиц Западного Полесья. В статье анализируется концептуализация “мужчины” и “женщины” в фразеологии Западного Полесья. Прослеживаются сходства и различия в поведении мужчины и женщины в жизни исследованного региона.

Ключевые слова: гендер, мужчина, женщина, фрема, Западное Полесье.

Matsyuk Z. S. Fixed Assets of Creation Genderly Marking Phraseology Units of Western Poles'ya. In this article deals “wife” in phraseology of Western Polessia. Extensive attention has also been paid to the difference in the behavior of husbands and wives in ritual life of the inhabitants of the region which is under investigation.

Key words: gender, husband, wife, phraseme, Western Polessia.

Постановка наукової проблеми. Характеризуючи людину з точки зору її належності до чоловічої чи жіночої групи як базову структуру соціальної приналежності, найбільш значущим є те, як людина сама себе гендерно ідентифікує. *Гендерна ідентичність* – базова структура соціальної ідентичності, яка характеризує людину (індивіда) з погляду її диференціації до чоловічої або жіночої групи.

Статева ідентичність, яку можна вважати найістотнішою з усіх рольових ідентичностей, пов'язана з розподілом осіб на групи чоловіків та жінок й усвідомленням належності людини до тієї чи іншої статі.

Актуальність дослідження. У західнополіських фразеологічних одиницях сконцентровано значний обсяг культурної інформації міфологічного, філософського, релігійного, фольклорного характеру та викладено світоглядні концепти. До гендерно маркованих фразеологічних одиниць відносимо сполуки з чітко вираженими маскулінними або ж фемінними ознаками (зовнішні риси людини, сфера діяльності).

Цілісність гендерного підходу – одна з істотних рис, яка відрізняє цей підхід від “феміністського”, тобто “жіночого”. Тому важливим напрямом гендерних досліджень вважаємо аналіз не тільки жіночих проблем, а й чоловічих (включаючи батьківство). Досліджуючи західнополіську фразеосистему, простежуємо, що маскулінність і фемінінність складають нормативні уявлення про соматичні, психічні, поведінкові й інші риси, притаманні чоловікам і жінкам. До традиційно жіночих рис відносимо зосередженість на почуттях, виявах емоцій (експресивності), бажання ділити їх з іншими, тоді як до чоловічих – домінантність, прагнення до влади, бажання бути неемоційним, не показувати ознак слабкості, а також опосередковано ставитися до негативних переживань [3, 92].

Розширення соціальної реалізації жінки вплинуло на зростання її авторитету в сім'ї. Чоловік утратив історично сформований статус “годувальника” родини. Сучасний розподіл обов'язків у сім'ї почав залежати не стільки від статі, скільки від індивідуальних здібностей її членів. Разом із тим чоловіки, втративши позиції голови сім'ї, далеко не завжди прагнуть поділяти сімейні обов'язки, які традиційно виконують жінки [9, 64–65].

Варто зазначити, що в ареальній фразеології простежено вплив гендерних стереотипів на специфіку вираження фемінних чи маскулінних рис відповідно до жінок і чоловіків. Аналіз фразеосистеми Західного Полісся показав, що найбільш уживані гендерні фразеологізми, в основі внутрішньої форми яких відбулася концептуальна опозиція “чоловік” – “жінка”, мають не стільки маскулінні

чи фемінні ознаки, скільки передають статусно-рольову диференціацію чоловіка й жінки на дослідженій території.

Ці концептуальні поля “чоловік” і “жінка” репрезентують не лише чоловічу й жіночу стать, а й постають як соціокультурне уявлення про обидві статі, їхні психоемоційні стани, вольові характеристики, поведінку в різних ситуаціях, соціальні ролі, що залучає весь спектр стереотипних асоціацій, які визначають соціокультурний зміст маскуліності та фемінності у західнополіській лінгвокультурі.

Розглянувши досліджувані групи фразеологічних одиниць, які містять гендерні компоненти, спостерігаємо, що семантичну їх основу складають стереотипно-асоціативні одиниці, котрі в свідомості представлені як суспільна діяльність та характеристика образів обох статей. Основу становлять власне чоловічі або власне жіночі фразеологізми, однак виявлено стійкі сполуки, які мають спільні ознаки. Протиставляючи жінку з чоловіком або ж навпаки, відбувається не просто фемінізація чи маскулінізація особистостей, а й послідовна проекція на загальну іронічність сприйняття. Класифікуємо західнополіську гендерну фразеологію за такими критеріями:

- 1) основні соціально-часові цикли чоловіка у семантиці фраземи;
- 2) різноаспектне значення фразеологічних одиниць із семами ‘дівчина’ – ‘жінка’ – ‘баба’;
- 3) лексико-граматичні засоби творення гендерної фразеології з компонентами чоловічих та жіночих номінацій;
- 4) власне чоловічий та власне жіночий рід діяльності;
- 5) антропонімічний компонент у структурі фразеологізму та його рефлексія на гендерну семантику;

б) відображення національного менталітету у фразеологічній системі Західного Полісся.

Більшість фразем є об’єктом характеристики людини, рис її характеру, поведінки, фізичного або психічного стану, розумових здібностей, соціального стану тощо. Фразеологічні одиниці Західного Полісся диференціюємо на власне гендерні, сполуки чітко вираженої чоловічої та жіночої граматичної категорійності, а також спільні фраземи, марковані чоловічим і жіночим родом.

Спростовуючи сприйняття соціальних об’єктів, стереотипи, з одного боку, дозволяють просто та швидко взаємодіяти з багатьма людьми, а з іншого – обмежують і стримують розвиток представників обох статей. Особливо це стосується молодого покоління, яке ще не остаточно закріпило свої погляди відносно гендерних норм суспільства, й отримує “стереотипну” інформацію від своїх батьків та старших родичів і в той же час є об’єктом впливу такого непостійного сьогодення [10, 56].

Мета роботи – визначити гендерно марковані фразеологічні одиниці Західного Полісся за соціально-часовими циклами чоловіка та різноаспектним значенням із семами ‘дівчина’ – ‘жінка’ – ‘баба’.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Досліджуючи концепти “хлопець” – “чоловік” – “дід”, важливою є низка семантико-синтаксичних засобів, які в своїй репрезентації розкривають сутнісні ознаки гендерних понять. Зокрема, в площині “вікової ідентифікації” ці концепти представлені фразеологічними одиницями з варіативним компонентом “молодий”, наприклад: *хвійний п’ярубок* (СтЗг), *принц замор’к’ий* (Бтн), *ходит’ як панок* (Псн), *красен п’ярубок* (Брз) || *козак’ий п’ярубок* (Плц), *йак донс’к’ий козак* (Ббр) || *йак козак* (Жрч) || *йак кузак* (Бтн), *йак барон* (Дбрв).

Чоловіча позиція завжди активна й передбачає володіння правом прийняття рішень, а також реалізацію відповідальності за них. Саме чоловік є “універсальною”, доміантною постаттю фразеології досліджуваної території. Характеристика чоловіка подана в найпоширеніших фразеологічних одиницях Західного Полісся, наприклад: *чолов’їк йак дуб* ‘красивий, здоровий’ (Грн, Грн, Мшв, Пл, Хлп), *чоловік повинен бути трішки гарнішим від чорта, а панна лише трішки гірша від ангела* ‘про красу’ [14, 91–92], *розумний чолов’їк завжди на кон’ї* (Тпл), *по-луц’к’ий чулов’їк* ‘добрий’ (Лбш), *св’ятий чулув’їк* (Яснв), *мудрий чолов’їк* (Псн), *п’идийтий чолов’їк* (Лш). Золото як досконалий метал, що не піддається псуванню, є символом найдорожчого, найдосконалішого [6, 253] й в цьому розумінні широко вживаними є фразеологізми, наприклад: *чулув’їк йак золото* || *ни чулув’їк, а золото*, *зулутий чулув’їк* || *золотий чолов’їк* || *золото* – *ни чолов’їк, бу слабей, бу зулотей чулов’їк*. Ця досконалість стосується внутрішнього світу чоловіка. Чоловіків, які взагалі не вживають алкогольних напоїв, прирівнюють до святих – *би св’ятий*, той, хто відзначився у своєму житті любов’ю до Бога й ближніх [6, 531].

У фразеологічних одиницях *розумна л'удіна* || *зулутá л'удена* (Врк) || *золотá л'удіна* (Мрн) || *розумна л'удіна* (Жрч) чоловіка узагальнюють і називають людиною, хоча під цим узагальненням поліщуки вбачають маскуліні ознаки.

Фраземи на позначення *господар* також належать до окресленої групи, наприклад: *засра́ний хаз'а́йн* (Лщ), *хаз'а́йн би неслéйа* (Бр), *помóчн'ік – в с'ічку сра́ти* (Гдм), *госпóдар: в с'ічку сра́ти, в солóм'і спáти, госпóдар йак з гóмна п'ул'á* (Клн). Таку семантику найчастіше реалізовано в народних переказах, легендах та казках. 'Господар – особа чоловічої статі' – це суто народне тлумачення. Щодо походження такого значення, вважаємо, що воно розвинулося як узагальнення від семи 'батько' – 'чоловік' – 'голова родини', оскільки кожен чоловік, який мав родину, мав і будинок, і господарство, і, відповідно, був господарем. У народі так ніколи не називали парубка або неодруженого чоловіка. Сема 'господар – особа чоловічої статі' може набувати іронічної конотації [7, 98–101.]. У фразеологічних одиницях номему *господар* здебільшого вжито із сарказмом, у протилежному значенні.

Завершує життєво-віковий цикл *дід*. Фразеологічні одиниці з апелятивом *дід* на досліджуваній території менш вживані й характеризують вікові особливості, напр.: *йак д'ід старій* (Клн), *старій д'ід* (Дгш) *смíкайе д'іда за в'уса* (Слв, Пвр, Дтн, Брз, Брд, Бтн) || *слипóго д'іда в'удети* 'виготовляти самогон' (Врк), *йак д'ід Мамáй* (Змш), освіченість і мудрість, пор.: *рóзум йак в стар'ц'а* (Лпн).

Проаналізований матеріал засвідчує існування в західнополіській фразеосистемі широкого спектра гендерних варіативів, які слугують для конкретизації концептів 'хлопець' – 'чоловік' – 'дід'. Розширення концептуального поля гендерних лексем сьогодні набуває ознак типологічності, що вказує на існування багатой палітри цих номінацій та їх активне використання на Західному Поліссі.

Репрезентація ідеографічних параметрів концепту "жінка" у західнополіській фразеології формує уявлення про жінку як виконавицю прототипної соціально-психологічної феміної ролі, берегині домашнього вогнища. Аналізуючи жінку в фразеологічних одиницях, простежуємо три основні соціально-часові цикли: 'дівчина' – 'жінка' – 'баба', які в певний період циклу набувають відповідних знань, умінь, навичок, соціальних та психологічних якостей. Кожний жіночий образ насичений варіантами фемінітивів, що мають спільне або відмінне значення. Лексичне значення номему *жінка* представлене різноманітними номінативними одиницями, наприклад: *переб'ірлива д'іва* (Пст), *стáла молодéц'о́йу* (СтЗг), *заступіла ж'інка* 'завагітніла' (Овд), *з'ірун'ка на нéб'і пуйавілас'* (Яснв), *жил'ізна лéд'і* (Мшв), *хвástайец'а йак хаз'а́йка в новóй хát'e* (Крч), *бизсурóмна ба́ба* (Остр, ВВл) || *продáжна ба́ба* (Дбр), *пáн'а – до кохáн':а* (Квл), *сис́тра милосéрд'а* [1, 81], *майдáнс'ка хадз'а́йка* 'неохайна господиня' [4, 152–170].

Апелятив *дівчина* є частовживаним на досліджуваній території. Це значення бере початок ще з праслов'янської мови від слова *дiвa* "дівчина" й закріплене згодом на українському ґрунті в семантичній структурі багатьох номінацій [5, 84–85].

Традиційна західнополіська мораль і виховання вимагали суворого додержання норм статевої поведінки, наприклад: *йак д'ів'и́ц'а* (Крч) || *стидáйиц'а йак д'івка до в'інчáн':а* (Мшв), *чéмна д'івчина* (Слв) – з позитивною конотацією та *старá д'éва* (Яснв, Ббр, Кзл, Вдр) || *старáйа д'івка* (СтЗг) || *старá д'іва* (Пст), *засид'ілас' в д'івкáх* (Псн, Бтн) || *миколáйіве'ка д'івка* (Жрч) || *пóл'с'ка д'івка* (Дбрв), *гул'а́шча д'ева́ха* (Дтн) || *гул'а́шчá д'івка* (Кзл, Вдр), *пудивіса, жині́ше, твуйá д'івка ни ді́ше* 'про того, хто роздратований' [4, 152] – фразеологічні одиниці, які несуть негативну оцінку. Сімейне виховання побудоване на тому, щоб якомога довше – в ідеалі до самого шлюбу – вберегти дівчину від дошлюбного статевого життя.

У другому циклі дівчина, яка вийшла заміж, стає повноправним учасником соціального життя, вона могла опинитися в становищі незаміжньої дівчини, самотньої матері, а то й ранньої вдови, й урешті-решт – баби. Другий, найважливіший цикл життя жінки, представлений низкою фразеологічних одиниць із позитивними її характеристиками: *руз'умна ж'інка д'ім буд'уйе, а нероз'умна руйн'уйе* (Ббр), *спок'ійна йак молод'и́ц'а* (Грн). Також вживаються фраземи з негативною семантикою (*ж'інка йак гіндар* 'неохайність' (Тпл), *в жéнк'і во́лос до́вг'і, да рóзум курóтк'і* [4, 160]). На досліджуваній території зафіксовано фразеологічні одиниці, які фіксують перехідний етап від першого до другого циклу, наприклад: *сирá ж'інка* 'породілля' (Грдн, Млт, Ббр, Слв, СтЗг, Дбрв, Пвр, Жрч, Змш, Дтн, Тпл, Брд, Ввн, РБрс, Пст, Звн) || *св'іжа ж'інка* (Остр, ВВл), *гр'áзна ж'інка* (Смд), *рузсіпалас' ж'інка* (Хлп) || *жу́нка рузсіпалас'* 'породілля' (Клб, Овд, Слв, Тпл), *заступіла ж'інка* 'завагітніти' (Овд).

Однією з визначальних груп найменувань у західнополіських фраземах, котрі позначають жінку, яка уособлює мудрість і душевне тепло, є баба, бабця, бабуня. Фразеологічні одиниці з номемою

баба мають широку семантику, напр.: *йак баба Хвѣс'ка* (Грдн) || *баба Хвѣс'а* ‘багато говорити’ (Гбн), *йак баба Лікѣра* ‘багато говорити’ (Грдн) || *йак баба Лік'ора* ‘неохайна’ (Звн) та *хвѣлиц'а йак баба Хвѣс'ка* зі значенням ‘хвалитися’ (Грн), *кричїт' йак баба на базар'ї* ‘криклива і сварлива жінка’ (ВВл), *йазикатий йак баба* ‘пліткувати’ (Вдр), *баба разан'ска* ‘криклива і сварлива жінка’ [1, 76], *баба базарна* (Дтн, Плц, Брд, Смд, Пст, Звн), *вул'гарна баба* ‘вживати нецензурну лексику’ (Яснв), *хронѣ йак старá баба* (Лбш), *тиц' – ба́бин Гриц'* ‘про недоречно сказане’ [1, 76], *ба́бка зба́бчена* (Звн), *д'їд ба́би рудн'її Хвѣдор* ‘не мати родинних зв'язків’ (Слн). Загальновідомим є те, що *бабою* називають переважно літніх жінок чи таких, що своїм виглядом та поведінкою нагадують їх.

Уся архаїчна культура, ментальність і національний характер українців пронизує ідея першорядності жінки перед чоловіком, що вирізняє її серед слов'янських народів [5].

В основі західнополіських фразеологічних одиниць найпродуктивнішими є домінанти на позначення членів родини, внутрішня форма яких може ґрунтуватися на “поєднанні непоєднуваного”. Усі ці жіночі ролі представлено в досліджуваній фразеосистемі. Провідна роль жінки пов'язана передусім із суто практичними якостями – умінням виховувати дітей, готувати їжу, підтримувати чистоту в домі, доглядати свійських тварин та служити чоловікові.

Висновок. Різноаспектне значення фразеологічних одиниць із семами ‘дівчина’ – ‘жінка’ – ‘баба’, ‘хлопець’ – ‘чоловік’ – ‘дід’ тощо характеризують не як одну людину в світі, а як усіх людей, що відповідають змістові цього поняття. Ідентичність обов'язково має соціальну природу і водночас визначає уявлення людини про себе як про неповторну індивідуальність, у якій певні якості та атрибути унікально поєднані.

Список населених пунктів

Ббр – Бобрин Млинів Рвн	Дтн – Датинь Ратнів Влн	Овд – Овадно В-Волин Влн
Бр – Бір Зарічн Рвн	Жрч – Жиричі Ратнів Влн	Остр – Острівок В-Волин Влн
Брд – Броди Ратнів Влн	Звн – Звиняче Горохів Влн	Пвр – Поворськ Ковел Влн
Брз – Березичі Любешів Влн	Змш – Замшани Ратнів Влн	Пл – Полиці К-Кашир Влн
Бтн – Ботин Луцьк Влн	Квл – Ковель Влн	Плц – Полиці Володимир Рвн
ВВл – Володимир-Волинський Влн	Кзл – Козлиничі Ковел Влн	Пст – Постійне Костопіл Влн
Ввн – Вовничі Млинів Рвн	Клб – Клубочин Ківерців Влн	Слв – Словатичі Ківерц Влн
Вдр – Видранка Старовиж Влн	Клн – Калинівка Маневиц Влн	Слн – Сильне Ківерц Влн
Врк – Ворокомне К-Кашир Влн	Крч – Кричильськ Сарнен Рвн	Смд – Смідин Старовиж Влн
Гбн – Губин Горохів Влн	Лбш – Любешів Влн	СтЗг – Старий Загорів Локач Влн
Гдм – Годомичі Маневиц Влн	Лпн – Липно Ківерц Влн	Тпл – Топільне Рожищ Влн
Грдн – Городині Рожищ Влн	Лщ – Лище Луцьк Влн	Трн – Троянівка Маневиц Влн
Грн – Гірники Ратнів Влн	Млт – Миліяни Іванич Влн	Хлн – Холоневичі Ківерц Влн
Дбр – Добре К-Кашир Влн	Мрн – Мар'янівка Горохів Влн	Хлп – Холіпичі Локач Влн
Дбрв – Діброва Володимир Рвн	Мшв – Машів Любомл Влн	Яснв – Ясенівка Рожищ Влн

Література

1. Аркушин Г. Л. Сказав, як два зв'язав / Г. Л. Аркушин. – Люблін ; Луцьк, 2003. – 178 с.
2. Бояр О. Україна : етнокультурна мозаїка / О. Бояр. – К : Либідь, 2006. – 328 с.
3. Визгина А. В. Проявление личностных особенностей в самоописаниях мужчин и женщин / А. В. Визгина, С. Р. Пантелеев // Вопросы психологии. – 2001. – № 3. – С. 91–106.
4. Громик Ю. В. Фразеологізми поліської говірки села Липно Ківецького району Волинської області / Ю. В. Громик // Волинь–Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіон. проблем. – Житомир, 2002. – № 8. – С. 152–170.
5. Етимологічний словник української мови : у 7-ми т. / [ред. кол. О. С. Мельничук та ін.] – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 2. – С. 84–85.
6. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : слов.-довід. / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
7. Закомірнa Н. І. Лексико-семантичне поле етнолексеми “господар” в українській культурі / Н. І. Закомірнa // Вісн. Запоріж. нац. ун-ту. Філол. науки. – 2006. – № 2. – С. 98–101.
8. Коваль В. Славянська етнофразеологія в гендерному аспекті / В. Коваль // Грани слова : сб. науч. ст. к 65-летию проф. В. М. Мокиенко. – М. : ООО “Изд-во ЭЛИПС”, 2005. – С. 82–88.
9. Медіна Т. В. Трансформація гендерних ролей у сучасні сім'ї / Т. В. Медіна // Гендер : реалії та перспективи в українському суспільстві : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 11–13 груд. 2003 р.). – К. : ПЦ “Фоліант”, 2003. – С. 64–65.
10. Романенко І. Соціально-психологічні особливості гендерних стереотипів студентської молоді / І. Романенко // Гендерна інтеграція в гуманітарному знанні : зб. матеріалів Всеукр. студент. наук.-практ. конф. 23 трав. 2007 р. – Т., 2007. – С. 56.

11. Словник символів культури України / [за заг. ред. Коцура В. П. та ін.]. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
12. Ужченко Д. Гендерні стереотипи у фразеології східнослов'янських говірок / Д. Ужченко // Діалектологічні студії 7 : традиції і модерн. – Л., 2008. – С. 61–78.
13. Українська етнологія : навч. посіб. / [за ред. В. Борисенко]. – К. : Либідь, 2007. – 400 с.
14. Турпа А. Frazeologia somatyczna. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała w gwarach polskich / А. Турпа. – Łask : Oficyna Wydawnicza LEKSEM, 2005. – 373 с.

Статтю подано до редколегії
06.12.2010 р.